

ye başlanmıştır. Bu tüfeklerin ateşlemesi çakmak taşıyla yapıyordu. Asker tetiği çekince horoz içindeki çakmak taşı çakmak demirine çarpar ve bu esnada çıkan ateşi falyaya düşürür, falyadaki ateş de namludaki barutu ateşlerdi. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başta İspanya'da olmak üzere çakmaklı tüfeklerin daha gelişmiş çeşidi olan ve ateşleme mekanizmasından dolayı "patilla / miquelet tüfeği" diye adlandırılan silâhlar imal edilmiştir. Bu silâhlar Osmanlılar'ın katkılarıyla Akdeniz'de ve Balkanlar'da çabuk yaygınlaşmıştır. Ancak ilk çakmaklı tüfekler fitilli tüfekler kadar güvenilir değildi: Çakmak aşınır, ateşleme tavasına yanlış açıdan çarpar veya horozundan düştüğü için tavadaki barutu ateşleyecek kadar kıvılcım üretemezdi. Dolayısıyla Osmanlılar da Avrupalılar gibi birleşik ateşleme tertibatlarını kullanmıştır; Avrupa'da buna 1688'lerden sonra "vauban mekanizması" denilmekteydi. Osmanlılar'ın 1094'te (1683) II. Viyana Kuşatması'nda kullandıkları bu tip tüfeklerden bazıları Hıristiyanlar tarafından ele geçirilmiş ve Dresden Müzesi'nde sergilenmiştir.

Kuşatmalarda ve kale savunmalarında Osmanlılar sekiz köşeli yahut silindirik formu, kaval namlulu ağır fitilli tüfek kullanıyordu. Metris tüfeği diye bilinen bu silâhların namlu uzunluğu 130-160 cm., namlu çapı 20-29 mm. olup çok defa humbara atmak için kullanılan daha geniş namlu çapına (35 ve 45 mm.) sahip olanları da vardı. Avrupa kaynakları, Osmanlı el silâh-

larının Avrupalılar'daki silâhlardan daha büyük olduğunu iddia ederken muhtemelen Osmanlı kuşatmaları sırasında gördükleri bu metris tüfeklerini kastediyorlardı.

Fakat Avrupa kaynakları temel alınarak yapılan genellemelere ihtiyatla yaklaşmak gerekir; çünkü bu ağır tüfeklerin yanı sıra yeniçeriler daha küçük ve hafif tüfekler de kullanıyordu. 1567'de Belgrad Kalesi'ndeki yeniçeriler 12 ve 15 gr. (4-5 dirhem) ağırlığında kurşun atan tüfeklere sahipti (BA, MD, nr. 7, s. 198, hk. 539). Aralık 1567 sonlarında İstanbul'dan Mısır'a 12 gr. (dörder dirhem) atar 2500 kabza tüfekte 5 milyon kurşunun gönderilmesi emredilmiştir (BA, MD, nr. 7, s. 219, hk. 609). Devlet imalâthanelerinde yapılan ve 1571'de Bağdat'ta kullanılan tüfekler 15 gr. (5 dirhem) ağırlığında kurşun atıyordu (BA, MD, nr. 12, s. 488, hk. 934). Kurşun mermilerin ağırlığı göz önüne alındığında bu silâhların yaklaşık 13 veya 14 mm. bir çapa sahip olduğu ve meydan muharebelerinde kullanılan yeniçeri tüfeklerinin daha küçük türlerine benzediği söylenebilir. Bu küçük tüfekler genellikle 115-140 cm. uzunluğunda olup 3-4,5 kg. ağırlığında ve namluları 11, 13, 14 veya 16 mm. (nâdiren 19 veya 20 mm.) çapındaydı. Yeniçeri tüfekleri Avrupa'da kullanılanlara çok benzemekteydi. Avrupa ordularında kullanılan "tipik" fitilli tüfek 120-150 cm. uzunluğunda ve 2,5-4,5 kg. ağırlığında olup 14-18 mm. çapı vardı. Tipik XVI. yüzyıl arkebüzünün özellikleri de benzerdi: 4,5 kg. ağırlığında olup 15 mm. veya o civarda bir namlu çapına sahipti.

Osmanlı tüfeklerinin kalitesiyle ilgili olarak kaynaklar çelişkili bilgiler vermektedir. 1015'te (1606) kaleme alınan ve ocağın çok ayrıntılı bir tasvirini yapan *Kavânin-i Yeniçeriyân*'da mîrî tüfek kârhanelerinde imal edilen tüfeklerin özel silâh imalâtçılarında bulunanlara göre daha düşük kalitede olduğundan şikâyet edilmektedir. Öte yandan Raimondo Montecucoli, Türk tüfeklerinin metalinin kaliteli, menzillerinin ve tesir kuvvetlerinin Hıristiyan tüfeklerinden daha iyi olduğunu iddia etmiştir. Teknoloji tarihçileri bu iddiayı teyit edip Osmanlı tüfek namlularının Avrupa'dakilere nisbeten daha güçlü ve güvenilir olmasını, Osmanlı tüfek yapımcılarının Şam kılıçlarına benzer şekilde spiral halinde dürdükleri yassı çelik levhalar kullanmalarına bağlamaktadır. Bu yöntem, barutun yanması esnasında ortaya çıkan basınca namlunun yüksek mukavemet göstermesini sağlamaktaydı. XVII ve XVI-II. yüzyıllarda tüfekler daha da çeşitlendi.

Osmanlılar bu yüzyıllarda teknolojik gelişmeyi iyi takip ettiler. Batıda XIX. yüzyılda geliştirilen yeni tip mekanizmalı tüfekler (kapsüllü ve iğneli) kısa süre sonra Osmanlı ordusunda da kullanılmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğindeki savaşlar döneminde Amerikan tüfekleriyle teçhiz edilen ordu hasımlarına nisbetle daha seri ateş edebilen tüfeklere sahip olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Lutfi Paşa, *Tarih*, İstanbul 1341, s. 325; *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihî* (haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, tür.yer.; Peçuy-lu İbrâhim, *Tarih*, I, 78, 85; *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân* (haz. Halil İnalçık – Mevlüd Oğuz), Ankara 1978, tür.yer.; D. Petrović, "Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *War: Technology and Society in the Middle East* (ed. V. J. Parry – M. E. Yapp), London 1975, s. 164-194; Tülin Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Teçizatları: Askerî Müzeden Örneklerle*, Ankara 1993; Aysel Çötelioğlu, *Askerî Müze Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Ateşli Silâhlar Kataloğu*, İstanbul 2000; G. Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askerî Gücü ve Silâh Sanayisi* (trc. Tanju Akad), İstanbul 2006, s. 107-125; a.mlf., "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *AOH*, XLVII/1-2 (1994), s. 19-26; Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul 2010, s. 30-45; Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Ateşli Silâhlar", *TTK Belleten*, XXI/83 (1957), s. 508-512; Mücteba İğürel, "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silâhların Yayılışı", *TD*, sy. 32 (1979), s. 301-318; V. J. Parry, "Barud", *EJ* (İng.), I, 1061.

GABOR AGOSTON

TÜMEN

Ortaçağ Türk ve Moğol devletlerinde bir askerî birliği ifade eden, idarî ve malî teşkilâtta da kullanılan terim.

Türk ve Moğol devletlerinin askerî, idarî ve malî teşkilâtlarında çeşitli tanımlamalar için yaygın biçimde kullanılmıştır. Kelimenin kökenini bazı araştırmacılar Toharca (tman, tmane, tumane) veya Eski Çince'ye (wán, man, tí-man, *tman) bağlamaya çalışsa da bu filolojik açıdan pek mümkün görünmez (Doerfer, II, 641-642). Türkçe metinlerde ilk defa VIII. yüzyılın ilk yarısına ait Tonyukuk ve Kültigin kitâbelerinde "on bin kişiden oluşan askerî birlik" mânasında geçer. VIII. yüzyılın ortalarına ait Şine-Ussu kitâbesi ve Göktürk harfleriyle yazılmış bir fal kitabı olan *İrk Bitig*'de yalnızca sayı (10.000) anlamında kullanılmıştır. Eski Türkler'de askerî sistem daha Asya Hun Hükümdarı Mao-tun (m.ö. 209-174) devrinden itibaren onlu sistem

Topkapı Sarayı'nda sergilenen iki tüfeğin süslemeli kabza ve tetik mekanizmaları

TÜMEN

üzerine kurulduğu ve en büyük askerî birliğin 10.000 askerden oluştuğu bilinmektedir. Bu durumda tümen kelimesinin askerî mânada kullanılışının Asya Hun Devleti'ne kadar uzanması ihtimali vardır (Ögel, I, 211; Kafesoğlu, s. 282, 345). Tümenin karşılığı Kâşgarlı Mahmud tarafından "çok" (kesîr) şeklinde verilmiş, örnek olarak, "Tümen türlüğ sözledi" (Bir yığın söz söyledi) cümlesi zikredilmiştir (*Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 233-234, 402). Kelime *Codex Cumanicus* ile Mısır coğrafyasında kaleme alınan Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde de "on bin, binlerce" anlamında geçer.

Çok eski tarihlerde Moğolca'ya geçtiği anlaşılan tümen kelimesine 1240'ta yazılan *Moğollar'ın Gizli Tarihi*'nde "tumed" (on bin kişilik askerî birlik) ve "tumed un noyat" (tümen kumandanları) şeklinde rastlanır. Tümen Moğol coğrafyasında zamanla askerî mânasının yanında idarî-içtimai bir mâna da kazanmıştır. Büyük Moğol İmparatorluğu'nda bütün Moğol milleti ulus-tümenlere taksim edilmiş ve bu taksimatta tümen tıpkı ulus gibi birkaç "otok"un dahil olduğu büyük kabile grubunu ifade etmiştir. Bu dönemde her büyük kabile grubu kendi adıyla anılan bir tümen meydana getirmiştir. Bu birlikler sabit değildi; zaman zaman parçalara ayrılarak değişikliğe uğramış, bazan eski tümenler kaybolurken yenileri ortaya çıkmıştır (Vladimirtsov, s. 195, 197-198).

Tümen kelimesi Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan doğan Çağatay, Altın Orda ve İlhanlı devletlerine de geçmiştir. Özellikle XIII. yüzyıldan itibaren üç farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir. 1. Askerî birlik olarak tümen İlhanlı, Çağatay ve Altın Orda devletleri teşkilâtında "on bin kişiden oluşan askerî birlik" demektir. Bununla birlikte kelimenin gerçekten 10.000 kişilik askerî birliğe tekabül edip etmediği tartışmalıdır. İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde tümen kumandanlarına emîr-i tümen denilmiştir (Reşîdüddin, I, 172; II, 1479; Ebû Bekr-i Tihriânî, II, 428). İran coğrafyasında tümenin "askerî birlik" anlamında kullanımı her ne kadar Safevîler ve Afşarlar devrinde kesintiye uğramış görünse de sistem Kaçarlar zamanında 1852 yılında "tümen-bendî" adıyla yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemede İran ordusu her biri 10.000 askerden oluşan toplam on tümene ayrılmıştır. Bu sistem 1890-1891 yıllarında lağvedilinceye kadar devam etmiştir. 2. Malî-idarî birim olarak tümen İlhanlı ve Çağatay devletlerinde eyaletin alt birimini meydana getiren na-

hiyeler için kullanılmıştır (Cüveynî, II, 255; Müstevfî, s. 53, 55). Bu taksimatta devlete bağlı bütün eyaletlerin değil sadece bazı eyaletlerin tümenlere ayrıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ İlhanlı Devleti'nde yaklaşık kırk şehrin bulunduğu Irâk-ı Acem ve Azerbaycan eyaletleri toplam dokuzar tümeden oluşmaktaydı (Müstevfî, s. 47, 75). G. le Strange ve G. Vernardsky gibi araştırmacılar tümenin bölgenin çıkardığı asker sayısı (10.000) ilgili bulunduğu asker kabul ederken V. V. Barthold ve B. Spuler gibi araştırmacılar kelimenin bölgede yaşayan 10.000 kişilik nüfusla ilişkili olması gerektiğini düşünmüştür. Öte yandan bazı sözlüklerde tümenin yüz köyden meydana gelen idarî birim için kullanıldığı kaydedilmiştir. Kelimeyle ilgili bütün metinleri gözden geçiren G. Doerfer geç Moğol devrinde bundan artık sayısal bir anlam çıkarılmaması gerektiği görüşündedir (*TMEN*, II, 637). Tümen kelimesinin İlhanlılar döneminde Farsça kurallara göre "tümenhâ", Arapça kurallara göre "tümânât" şeklinde çoğulu yapılmıştır (Cüveynî, II, 255; Vassâf, s. 126, 284). 3. Para birimi olarak tümen İlhanlılar devrinde yaygındır. Para hesaplarında zaman zaman dirhem, dinar, zer, akçe ve bâliş için "on bin" anlamında kelimenin kullanıldığı görülür: "On tümen râyîç altın ki yüz bin dinar eder" (Şems-i Münşî, II, 12). Buradan hareketle kelime İlhanlılar döneminde büyük paraların hesabında kullanılmıştır. Bu durum, tümenin İran coğrafyasında muhtemelen Akkoyunlular devrinden itibaren yavaş yavaş "para birimi" mânasını kazanmasına yol açmıştır. Kaynaklarda daha Akkoyunlular döneminden itibaren "tümen-i Tebrîzî" tabirine rastlanır (Ebû Bekr-i Tihriânî, II, 341, 363, 454). Şah İsmâil'in tahta geçmesiyle birlikte Tebriz'de kesilen ilk sikkeye de tümen adı verilmiştir. Bu yaklaşık 10.000 gümüş dinar değerindeydi. İran'da resmen tümen adını taşıyan sikkelere Feth Ali Şah zamanında da (1797-1834) bastırılmış, bunu Nâsîrüddin Şah döneminde (1848-1896) bastırılan 10 tümenlik para takip etmiştir. 1929'da para sisteminin yeniden düzenlenmesinin ardından 1 tümen 10 riyale, 1 riyal 100 dinara eşdeğer kabul edilmiştir. Kelime İran'da bugün de konuşma dilinde 10 riyale teka-bül eden para birimidir. Tümen XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu coğrafyasında "on bin, pek çok" ve "fırka" anlamlarında yaygın biçimde geçer. Kelime bugün Türkiye Türkçesi'nde "büyük küme, yığın" ve "tu-gayla kolordu arasındaki askerî birlik" mâ-

nasında kullanılmaktadır. Halk ağzında ise "yığın, küme, sürü; toptan, hepsi birden" anlamlarını kazandığı anlaşılmaktadır. Tümen kelimesi, XIII. yüzyıldan itibaren Türkler ve Moğollar'la temasta bulunan pek çok milletin diline geçmiştir. Bu diller arasında Farsça, Arapça, Urduca, Ermenice, Gürcüce, Süryânîce, Macarca, Bulgarca ve Rusça'yı saymak mümkündür (Doerfer, II, 641-642).

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lugâti't-Türk Tercümesi, I, 233-234, 402; IV, 670; Doerfer, *TMEN*, II, 632-642; Clauson, *Dictionary*, s. 507-508; K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (trc. Kemal Aytaç), Ankara 1992, s. 202; Recep Toparlı vdğr., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2003, s. 287; *Moğolların Gizli Tarihi* (trc. Ahmet Temir), Ankara 1986, s. 114, 149, 150, 151; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, I, 70, 169; II, 255; III, 53, 70; Reşîdüddin Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmî'u't-tevârih* (nşr. M. Rûşen – Mustafa Müsevî), Tahran 1373/1994, tür.yer.; Vassâf, *Târîh* (nşr. M. İsfahânî), Tahran 1338, s. 126, 284, 416, 506, 672; Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb* (Strange), s. 47, 53, 55, 67, 75; Şems-i Münşî, *Destürü'l-kâtib* (nşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Moskva 1964-76, tür.yer.; Ebû Bekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyârbakriyye* (nşr. Necati Lugal – Faruk Sümer), Ankara 1993, II, 341, 356, 363, 427, 428, 454; W. Hinz, "The Value of the Tuman in the Middle Ages", *Yâdnâme-yi İrânî-yi Minorski* (nşr. Müctebâ Mînovî – İrec Efşâr), Tahran 1348 hş., s. 90-95; Mirkamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, Göttingen 1973, s. 18, 138, 141, 143; Bahâeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, I, 211, 217; B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Leiden 1985, s. 255, 330, 333, 336; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı* (trc. Abdülkadir İnan), Ankara 1987, s. 157-159, 191-199, 224, 226, 229; J. M. Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlâqs and Tümens", *The Mongol Empire and its Legacy* (ed. R. Amitai-Preiss – D. O. Morgan), Leiden-Boston 2000, s. 39-56; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2002, s. 282, 345; Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, tür.yer.; W. Barthold, "Tümen", *IA*, XII/2, s. 139-140; R. Amitai, "Tümân", *EI*² (İng.), X, 619; R. E. Darley-Doran, "Tümân", a.e., X, 619-621; Nâdiâ Bergnişî, "Tümân", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, Tahran 1383/2004, VIII, 622-625; Ali Ekber Diyanet, "Tümân", *DMBİ*, XVI, 404-406.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

TÜMER, Günay
(1938-1995)

Dinler tarihçisi.

23 Haziran 1938'de Ankara'da doğdu. Aslen Kastamonulu olan babası ağır ceza hâkimi Ahmet Cemal, annesi Hikmet Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini Kastamo-